

نقشه‌ای مهم از ایران عصر صفوی موجود در آرشیو عثمانی

منیژه صدیقی^۱
رحیم نیکبخت

امپراطوری عثمانی برای اداره‌ی بهتر کشور و سهولت در امر نظارت بر قلمرو وسیع و پهناوری که بوجود آورده بود - وسعتی که کمتر امپراطوری به آن دست یافته - به فکر بکارگیری شیوه‌ای جدید از سازماندهی و وضع قوانین و مقررات افتاد. سلاطین عثمانی برای اداره‌ی این امپراطوری بزرگ به ابزارهای مختلفی نیاز داشت. از جمله این ابزارهای مهم یک سیستم اداری قوی بود که به کمک آن سرزمین‌های گسترده در چند قاره را اداره می‌کرد. در کنار ابزارهای مختلف، آگاهی از وضعیت همسایگان بخصوص همسایگان قدرتمند، یکی از راه‌های حفظ مرزهای غربی این امپراطوری در مواقع مختلف محسوب می‌شد. در دوره‌ی بعد از صفویه برای این منظور، داشتن شهیندرخانه در شهرهای مختلف ایران یکی از راه‌های به دست آوردن آگاهی از وضعیت داخلی ایران بود. علاوه بر این، شهیندرخانه‌ها که به صورت رسمی فعالیت می‌کردند و گزارش‌های مفصلی را از محل مأموریت خود می‌دادند؛ در مواقع خاص جاسوس‌هایی حرفه‌ای در لباس و عنوان تاجر، بازرگان و مسافر به محل‌های مورد نظر اعزام می‌کردند. این مأموران، علاوه بر تهیه‌ی گزارش‌های ویژه، اقدام به تهیه‌ی آمار و ارقام و نقشه‌های جغرافیایی و اطلاعات در خصوص وضعیت سپاه، راه‌ها، عشیرت‌ها و قبایل، محصولات، وضعیت بازار، وضعیت مکتب‌خانه‌ها و... می‌کردند. در کنار این، مأموران اداره‌کننده‌ی نواحی مرزی نیز از امر اطلاع‌یابی از سرزمین‌های همسایگان خود غافل نبودند و با تهیه‌ی اطلاعات به صورت‌های مختلف، سلطان را در امر اداره‌ی امپراطوری یاری می‌کردند. وجود میلیون‌ها برگ سند از آن دوره نشان‌دهنده این مدعاست؛ که اکنون بخشی از این اسناد که بازیابی

شده اند در آرشیو دولتی وابسته به نخست وزیری ترکیه نگهداری می شود. وجود روابط خصمانه بین حکومت ترکمانان قره قویونلو با سلاطین عثمانی و بعدها تشکیل دولت شیعه مذهب صفویه در مرزهای غربی امپراطوری عثمانی، سبب شد که امپراطوری عثمانی از بدو تشکیل خود چشمی نگران به سمت مرزهای شرقی خود یعنی ایران داشته باشد؛ که خود تاریخ مفصلی دارد که هدف این نوشتار نیست. در این مقال کوتاه برآنیم یکی از نقشه های بسیار با ارزش از آن دوره را ارائه و معرفی کنیم. این نقشه کم نظیر که با عنوان ممالک ایران در نیمه ی اول قرن دوازدهم تهیه شده است، هم اکنون با شماره ۰۱۰۳ HRT در مقاله ی T.C.BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI در آرشیو عثمانی نگهداری می شود.

آنچه در این نقشه در نگاه اول قابل اهمیت است، حدود و ثغور ایران اواخر دوره صفوی است. همچنین نواحی مختلفی که بعدها از ایران جدا گردیده اند: مثل افغانستان یا آران-قفقازیه جنوبی- که در این زمان به شکل ایالت تحت اداره ایران بوده است؛ یا نام خلیج فارس که بحر فارس در این نقشه ثبت شده است. ضمن این که این نقشه بسیار نفیس گواه بسیار مهم و روشنی از پذیرش واژه ایران در چند قرن قبل و کاربرد آن است. اسامی برخی مکان های تاریخی در این نقشه نوشته شده است که بررسی جداگانه ای می طلبد. این نقشه بی نظیر به سال ۱۱۴۲ هجری قمری به دست ابراهیم نامی از مهندسان و نقشه کشان در بار عثمانی ترسیم شده است. که امیدواریم مورد توجه تاریخ پژوهان قرار بگیرد.

لازم به یادآوری است که بعضی قسمت های این نقشه به دلیل پوسیدگی ترمیم شده است.

در سمت راست بالای صفحه چنین بیان شده است:

المقیاس علی اعتبارات المهندسين من الاسلام

فرسخ های متقدمین

فرسخ های متأخرین

امیال مقدّمین

امیال متأخرین

ساعات منجمین

فرسنگ فارس قدیم

در حال حاضر تلاش شد درجه مسافت بین بشر[یک کلمه در قسمت ترمیم افتاده است] ظه و نوشته شده است

در پایین این نقشه توضیحی جالب به ترکی عثمانی به شرح زیر وجود دارد که ترجمه ی تحت الفظی

آن چنین است:

ممالک ایران

پنهان نباشد رودجیحون که از جبال بدخشان سرچشمه گرفته و با جریان به غرب و شمال در حدود خوارزم به بحر خزر می ریزد جانب شرق و شمال جیحون ممالک عدیده ایی واقع است که توران نامیده شده در غرب و جنوب رودخانه مزبور سرزمین هایی مشخصی که واقع است ایران نامیده می شود بدین ترتیب در این نقشه هدف از رسم و تصویر بال ذات حدود قلمرو زمین ایران و در بهم پیوستگی اش ممالکی که در گرداگردش واقع شده است یکی یکی قطعه برای تبیین مرزها و وسیع کردن نقشه اضافه شده است و اقلیم را اهالی اسلام که کثرهم الله تعالی یوم القیام دو قسم گفته اند حقیقی و عرفی، اقلیم حقیقی بر اساس ضابطه و مشخصه خاص معین گردیده است بدین صورت زمین ایران به چند چند اقلیم تقسیم شده و اقلیم عرفی هم به یک مرز محدود نشده تنها یک مقدار نواحی و اراضی و بلاد و قریه هایی شامل بعضی ولایات است که با مناسبت عرفی اقلیم نام گرفته اند. آنچه شاهان صفویه از سرزمین ایران و توابع آن شمرده در قبضه تصرف و حاکمیت خود درآورده اند این نواحی است: عراق عجم، خوزستان، لرستان، فارسستان کرمان، مکران، سجستان قندهار، زابلستان، خراسان، مازندران، گیلان، آذربایجان، روان، شروان، داغستان، گرجستان، جزیره بحرین، سرزمین ایران و در مرز شرقی از اقلیم هند، صورت، و تته آ و کابل و حد شمالی اش طخارستان و بلخ و نهر جیحون و بحر خزر و از داغستان بعضی وقت ها کوه البرز است، مرز غربی اش بحر فارس و از عراق عرب بصره و بغداد و بعد از آن شهر زول در کردستان، و تا وان ارزالروم، قارص و بعضی اوقات تا گرجستان امتداد یافته است، مسالک و مسافت ها، مقیاس با آگاهی های معلوم شده است نقشه هم طبع و تمثیلی و مبادی مباشرت برای اینکه در فن جغرافیا نمونه بشود آنچه در رسم سایر نقشه متداول است چشم پوشی گردیده است از اصحاب کرام تمنای عفو و اغماض خطاها و لغزشها را داریم.

من ترجمه الحقییر الفقییر، ابراهیم عن متفرقکان
درگاه عالی سنه اثنی اربعین ومایه و الف ۱۱۴۲هـ)

پیام بهارستان / ۲۰۱۳، س ۱، ش ۴ / تابستان ۱۳۸۸